

УКРАЇНСЬКА ХИМЕРНА ПРОЗА: ІСТОРІЯ НАРОДЖЕННЯ ТЕРМІНА

У статті розглянуто історію народження поняття химерна проза в українській літературі 70-80 рр. ХХ ст., з'ясовано його природу та характерні риси.

Химерна проза стала досить помітним явищем у потоці української літератури 70-80 рр. ХХ ст. Можна окреслити умовно певні "крайні точки" цього явища: від роману О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" 1958р., до творів В. Шевчука "Дім на горі", та "На полі смиренному" (1983р.), включаючи широкий простір справді неординарних спалахів – В. Земляка "Лебедину зграю", "Левине серце" П. Загребельного, Є. Гуцала "Позичений чоловік...", "Оглянься з осені" В. Яворівського.

Термін химерний досить уміло оминався літературознавцями.

Наприклад, у виданій збірці матеріалів V пленуму правління Спілки письменників України 12-13 квітня 1978 року "Український роман сьогодні"[1: 89] у ряді статей, зокрема М. Жулинського "Поглиблення аналітичності – вимога часу", йде мова про оновлення форм романного мислення, про наповнення сучасного художнього мислення міфологізованими образами і символами, про щедре використання умовних форм, як жартування, гротеск, гіпербола, а також необхідність "включення" в процесі співтворчості абстрактно-асоціативного сприймання, про руйнування традиційної схеми побудови сюжету, про іронічно-бурлескуну манеру викладу. Зрештою, називаються автори – О. Ільченко, В. Земляк, П. Загребельний, Р. Федорів, В. Яворівський, проте термін химерний не вживається.

Крім того, простежується намагання закопати це явище у надра соцреалізму, тому його розглядають переважно як різновид філософського роману, який ніби органічно вписується в загальну картину розвитку української прози.

Звернімо увагу на назви окремих досліджень – "Художня умовність...", "Ідейно-естетичні функції фольклорних елементів...". Мова йде про ту ж химерність, але треба було видавати це як прояви "умовних прийомів типізації, які багато чим завдячують фольклорові" [2: 126]. Абсолютно не заперечуючи сам принцип повернення "до джерел", все ж вловлюємо постійний острах, що непряме зображення дійсності, хоч і розкриває перед письменником широкі можливості, таїть у собі також і значну небезпеку...бо "умовні образи в таких випадках "вириваються" з-під контролю письменника, не співвідносяться з реальністю, стають самодостатніми [2: 126].

Дисертації, які в той час захищалися, теж обходили таку термінологію. У назві це означувалось як фольклоризм або умовність.

Отже, можна сказати одне з відстані сьогодення, що література у той час випереджала літературознавчу науку. Вона вимагала від критики "бути уважнішою до літературної форми, чимдалі допевнюючись, що література таки не ілюструє життя, а постійно щось у ньому відкриває [3: 302].

З'ява химерного роману не "давала українській науці про літературу повністю зупинитися чи рухатись тільки в хибному напрямку" [4: 481].

Роман Іваничук у статті "Реальний ґрунт умовного", аналізуючи роман О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу", В. Міняйла "Зорі і оселедці" і "Левине серце" П. Загребельного, ставить їх у контекст фольклорної течії серед розмаїття художніх течій і стилів у сучасному романі [1: 123]. Навіть згадуючи відомого латиноамериканського письменника Гарсія Маркеса, він не використовує терміна магічний реалізм.

Цікаво, що у "Словнику-довіднику літературознавчих термінів" (під ред Р.Т. Гром'яка) у статті про магічний реалізм читаємо: "В українському химерному романі "Марко Пекельний" О. Стороженка, "Подорож ученого доктора Леонардо та його майбутньої коханки Альчести по Слобожанській Швейцарії" М. Йогансена, "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" О. Ільченка, "Лебедина зграя", "Зелені Млини" В. Земляка та ін. простежується чимало рис магічного реалізму [5: 440].

Схоже порівняння перекочувало і в "Лексикон загального та порівняльного літературознавства": "В українській літературі явище, споріднене магічному реалізмові, отримало назву химерний роман (О. Ільченко, В. Земляк, В. Шевчук) [6: 310]. Як в одному, так і в другому випадку вживається цей термін без лапок і без застереження "так званий".

У своєму дослідженні "Художня умовність в українській радянській прозі" А. Кравченко зауважує, що неодноразові спроби назвати це явище інакше не дають поки що бажаного результату. При всій умовності визначення "химерний роман" увійшло в обіг сучасного українського літературознавства і критики [2: 6], тому автор користується цим терміном, усвідомлюючи його незадовільність.

Лунали серед критиків і науковців у той час деякі голоси, що химерний роман вичерпав себе і приречений на відмирання [7: 141]. Однак деякі художні прорахунки авторів химерних творів не дають підстав говорити про безперспективність або умовність названого поняття. Були і досить обережні, не такі категоричні, а дипломатичні зауваження, що "все вирішує проникливість художньої думки, її совісність перед життям, її актуальність для суспільної самосвідомості і пекучість для самого письменника. Тільки це й може виправдати і зрівноважити з морально-естетичним чуттям читача будь-які сюжетні та образні химерії" [8: 138].

Термін *химерний* з'явився у 1958 році разом із романом з народних уст О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа молодиця". На той час це був єдиний твір, у якому наскрізним, центральним елементом поетики була саме умовність. Уже з перших сторінок роману О. Ільченка читач потрапляє в химерну

атмосферу, де діють Господь Бог, святий Петро, безсмертний козак Мамай, Чужа молодиця (тобто Смерть), з усіма казковими героями трапляється безліч дивних, часом фантастичних пригод. Оповідь ведеться від першої особи. Це нагадує казку, де відчувається присутність автора, іронічного сучасника, який оповідає у розважливій формі про якісь давноминулі події. Гумор і безліч його відтінків (тонка іронія, сарказм, карикатура, бурлеск і трагедія, гротеск) виступають основоположними принципами. Зауважимо, що природа такого гумору – у народно-сміховій культурі, суть якої з'ясовував М. Бахтін, констатуючи, що "народний же амбівалентний сміх виражає погляд всього світу в становленні, куди входить і сам той, хто сміється" [9: 16]. У дослідженнях тогочасної літератури часто згадувалось ім'я цього послідовного опозиціонера соціалістичного реалізму, а в мову науки про літературу входили "недостатньо вживані раніше поняття "естетика художнього слова", "художня картина світу, "теорія хронотопа", "амбівалентність мислення", "карнавалізація художньої мови" [17: 303]. Має рацію М. Наєнко, який зауважує, що це нагадувало форму вкраплень зовсім "іншої" наукової мови в панівну соцреалістичну методологію. Очевидно, якраз остання гальмувала активний інтерес учених до таких першооснов літератури, як стиль і поетика, жанр і естетика, текст і стилістика, слово й емоція, таїна письменницької думки, секрети пошуків сенсу людського буття. Будь-які термінологічні означення (на кшталт химерна проза), які не зовсім вписувались у соцреалістичні рамки, застерігались.

Після роману О.Ільченка була перерва у 13 років, а в 1971 В. Земляк ніби відроджує це явище, хоча химерною свою дилогію "Лебедина зграя" та "Зелені Млини" він не називає, це уже критики активно використовують цей термін.

Суть найпоказовіших рис, які дозволяють об'єднувати окремі твори у химерні полягає в особливостях оповідної манери, де завжди присутній всюдисущий, іронічний, всезнаючий оповідач, тобто бачимо тяжіння до особливостей усного мовлення, простежуємо перехрещення різних планів бачення, що зумовлює складні стилістичні ефекти – хронологічну непослідовність у викладі матеріалу, зміну тональностей – від комізму до глибокої лірики і драматизму, а то й трагізму, загальну романтичну піднесеність, композиційну розкутість, вільні комбінації з часом, власне часові маніпуляції. Наприклад, в романі О. Ільченка "Невмивака-невмирайло" козак Мамай був "таким спритним, що не брали його ні шабля, ні куля, ні німеч, не брали-таки, аж сама пані Смерть, либонь, відступилась від нього так давно, що він уже й не тямив, скільки він парубкує на світі: двісті? Триста? – хоч йому й було весь час сорок та й сорок – ні більше, ні менше" [10: 23]. Оповідач В. Земляка теж живе одночасно ніби у двох часових площинах. В одній іде розповідь про події, а в другій оповідач постає своєрідним істориком і коментатором, який ці події осмислює. Зв'язок таких двох планів називають іще діалектичним ототожненням протилежностей: кінченного, яке вимірюється малою календарною міркою, і безконечного. Своєрідний хроно-синтез виступає і в інших творах. Скажімо, оповідач (він же герой) в "Ірії" В. Дрозда живе фактично у 40-і роки, але сповнений думок і прагнень покоління 70-их.

Український химерний роман завжди ставився у контекст інших літератур, зокрема романів Гарсія Маркеса, Ч. Айтматова, Н. Думбадзе, Й. Друце, В. Василяке, А. Бела, Ю. Ритхеу, В. Сангі тощо.

Досить поширена тенденція до проявів умовності в образотворенні спонукала жваву дискусію на сторінках тодішньої преси. Усе почалося із публікації А. Аннінського "Жажду беллетризма" на сторінках "Літературної газети" у 1978 році за 1 березня, яка вилилась у ряд публікацій у цій газеті за березень-травень місяці. Частина учасників захищали беллетристику, з її традиційною чіткістю соціальних мотивів і характеристик, інші ж – необхідність чи порушення норм, які склались, живильну силу міфів, легенд, притч, казок.

Досить цікава, широка щодо охоплення літературного матеріалу відбулась дискусія в журналі "Дніпро" за 1981 рік (№№ 2, 4, 5, 6, 7, 8, 12). Вона стосувалась переважно українських літературних явищ. Участь у розмові взяли провідні українські науковці: В. Дончик, М. Ільницький, В. Панченко, В. Брюховецький, Л. Новиченко та ін.

Вартий уваги критичний, сповнений пристрастей полілог про "позу і прозу" на сторінках "Літературної України" у 1980 році (5, 19, 19 грудня). Відбувся і круглий стіл журналу "Вітчизна" [12], де відомі літературознавці Г. Вервес, Д. Затонський, К. Шудря, Ю. Покальчук, М. Жулинський обмінялися думками про український роман у контексті світової літератури.

Учасники дискусії по-різному оцінювали химерну прозу. В. Дончик, наприклад, називаючи її "так званою", писав, що вона хоч і не є у сучасній українській літературі визначальною [13: 129], бо там солідно представлені і інші типи стилів, такі, як аналітико-реалістичний, романтичний, ліричний, все ж вона являє собою явище досить своєрідне поруч з російською "сільською", грузинською історичною, прибалтійською "інтелектуальною" [14: 141]. Усе ж, як зауважено було на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві в 1983 році, набуло це явище рис "значної і показової тенденції перш за все завдяки роману "Лебедина зграя" В. Земляка" [15: 133].

А. Шпиталь у статті "Проблема вибору в сучасній літературі" [16: 141] твердив, що сьогодні цей різновид прози вичерпав свою місію.

Сама проблема умовності достатньо вивчена, досліджені її загальнотеоретичні аспекти, гносеологічні корені у працях А. Михайлової "О художественной условности". – М., 1970, Т. Аскарлова "Эстетическая природа художественной условности". – Фрунзе, 1966, В.А. Дмитриева "Реализм и художественная условность". – М., 1974, Скрауціс В. Умовність. Життя. Література. – Рига, 1977, Чорної Н.І "Реалистическая условность в современной советской прозе". – Київ, 1979, А. Кравченка. "Художня умовність в українській прозі". – К., 1988. Не можна не погодитись із А. Кравченком, який констатує епізодичність аналізу, відсутність розробленого і апробованого категоріального апарату і пов'язану з цим хаотичність і довільність суджень [2: 5]. Справді, у більшості дискусій простежується розрив між теорією і практикою, навмисне уникання теоретичних узагальнень, плутанина понять і уявлень.

Найповнішу спробу вивчити химерну прозу здійснив А. Кравченко у праці "Художня умовність в українській радянській прозі" [2]. Він відштовхується від думки, що одним із центральних питань поетики химерної прози є умовність або нежиттєподібність (поняття вживаються як синоніми), бо якраз деформація реальних зв'язків є характерною для химерної прози, тому теоретичне вирішення його послугує аналізу течії в цілому.

Не претендуючи на вичерпність і усвідомлюючи певну схематичність своєї класифікації, все ж робиться спроба запропонувати певну структуру умовних прийомів. Виділяється **концептуальна** умовність, коли будь-який епізод твору співвідноситься з центральним філософським задумом, умовність **характерологічна**, що передбачає нежиттєподібність характерів роману, **ситуаційна** умовність і умовність **манери розповіді**, вона як правило іронічна, споріднена зі стилем народних казок. Проте і ця, в цілому найґрунтовніша праця, не дала відповіді на всі висунуті питання, автор і сам користується терміном химерний через відсутність іншого, чомусь усвідомлюючи його незадовільність [2: 6], як уже зазначалось вище.

Витоки химерного роману сягають іще "Енеїди" І.П. Котляревського, яка утвердила в українській літературі нові принципи художнього освоєння дійсності, народний світогляд. Близькими є також "Конотопська відьма" Г. Квітки-Основ'яненка, "Марко у пеклі" О. Стороженка, "Співомовки" С. Руданського, "Лісова пісня" Лесі Українки, "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського, "Вечори на хуторі біля Диканьки" М. Гоголя. При всій різності цих творів, співзвучності знаходимо у високому синтезі набутоків народної творчості з літературними прийомами, в осмисленні фольклорного світобачення. Отже, ми можемо говорити про національні витoki, власне підґрунтя химерної прози, яка не була запозичена. Це явище являє собою синтез національних фольклорних набутоків і літературної традиції. Тому найвідповіднішим даному явищу є і сам термін химерний. Штучно накладати на нього типологічно інші, як ось магічний, параболічний, або карнавальний, означає не враховувати самої національної специфіки. Так само подібні явища у грузинській, латино-американській, киргизькій літературах закорінені у свої традиції. Зіставлення тут може бути лише типологічне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Український роман сьогодні (Матеріали 5 пленуму правління Спілки письменників України 12-13 квітня 1976). – К.: 1979.
2. Кравченко А.С. Художня умовність в українській радянській прозі. – К.: Наукова думка, 1988. – 126 с.
3. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 359 с.
4. Історія української літератури ХХст. / Під ред. В. Дончика, кн. 2.– К.: Либідь, 1995. – 507 с.
5. Літературознавчий словник-довідник.– К.: 1997. – 752 с.
6. Лексикон загального та порівняльного літературознавства.– Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 633 с.
7. Штонь Г. Стиль письма чи стиль мислення // Дніпро, 1981. – № 1. – С. 138-143
8. Новиченко К. Стильові складники багатства сучасної прози // Дніпро, 1981. – №7. – С. 135 -145.
9. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965. – 527 с.
10. Ільченко О.: Твори в 2-х т.т.– К., 1979. – Т. 1. – 683 с.
11. Ільницький Микола. Безперервність руху. – К.: Радянський письменник, 1983. – 231 с.
12. Сучасний український роман у контексті світової літератури. "Круглий стіл " "Вітчизни" // Вітчизна. – 1981. – № 10. – С. 146-164
13. Дончик В. Неосвоєне багатство // Дніпро. – 1981. – №8. – С. 117-130.
14. М. Ільницький. Від епічності... до епічності // Дніпро. – 1981. – № 12. – С. 137-147.
15. IX Між нар з'їзд славістів. Слов'янські літератури: Доповіді.– К.: 1983.
16. Шпиталь А. Проблема вибору в суч. літературі // Радянське літературознавство. – 1980. – №11. – С. 25-36.
17. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 359 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Чайковская В.Т. Украинская химерная проза: история рожденья термина.

В статье исследуется история рожденья понятия химерная проза в украинской литературе 70-80 гг. XX в., обосновывается его природа и характерные особенности.

Chaykovska V.T. Ukrainian chimerical prose: the history of the origin of the term.

The article deals with the origin and peculiar features of the term "chimerical prose" in Ukrainian literature of the 70s–80s of the 20th century.